

QASHQADARYO DARYOSI

Talabboyeva Mohinabonu

Navoiy davlat pedagogika instituti 3-kurs talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Qashqadaryo daryosi uning irmoqlari, suv sarfi, iqtisodiy ahamiyati, uning tuzilishi haqida ma'lumot keltirilgan.*

Kalit so'z: *Qashqadaryo, Jinnidaryo, Tanxozdaryo, Hisor, tog'lik va tepalik.*

Qashqadaryo nomi tuzilishiga ko'ra turkiy qashqa hamda tojikcha daryo so'zlarining yig'indisi hisoblanadi. Qashqa so'zi nafaqat turkiy balki eroniy tillar orasida ham uchrab turadi va ot yoki mol peshona qismidagi oq dog', oq nishona ma'nosida qo'llanadi. Kinoya o'rnida esa dong'i chiqqan, ta'niqli ma'nosida ishlatiladi. Qashqa so'zi bilan aloqador bo'lgan joy nomlari Markaziy Osiyo, Volgabo'yi, Ural, Kavkaz, Sibir o'lkalarida ham uchraydi. Kashkatau (Boshqirdistondagi tog'), Qashqa (Uraldagi daryo), Kaskasu (Qozog'istondagi suv havzasi), Obiqashqa (Tojikistondagi daryo), Qashqabel (Qirg'izistondagi tog'), Qashqa (Tojikistondagi dovon), Qashqa, Qashqanash, varman Qashqa, Yenesh Xerri Qashqa va Asla Qashqa (Chuvashistondagi aholi yashash punktlari) kabilar shular jumlasidandir. O'zbekiston hududida ham bu singari joy nomlari ko'plab topiladi (Qashqaariq, Qashqa, Qashqasuv, Qashqakariz va hokazo).

Qashqa so'zi odatda balandlik, tepalik, tog'liklarga nisbatan ko'proq qo'llanadi. Shunga ko'ra, Qashqadaryo bu tog' daryosi balandlikdagi daro ma'nosida shunday nomlanadi[1].

Tuzilishi

Daryo havzasining umumiy maydoni 12 ming km² ni tashkil etadi. Daryo Tojikistonning Sug'd viloyatidagi Hisor tizmasining g'arbiy tarmog'i bo'lgan Obixunda tog'larining shimoliy yon bag'ridan, Tovtosh dovonidan 1,5 km shimoli-sharqda, 2960 m balandlikdan boshlanadi. Daryo o'ng irmog'i O'rtabuloqning (Forob qishlog'i yonida) quyilishigacha Shinchasoy deb ataladi.

Yuqori oqimida baland plato bo'ylab chuqur vodiya oqadi. Daryo vodiysining bosh qismi ko'p joylarda tor. Vodiy yon bag'irlari ko'pincha tik, balandligi 50-120 metrdan kam emas. Yarg'ak irmog'i qo'shilgandan so'ng vodiya bir oz (100-200 metr) kengayadi. Shu yerdan daryoda qayir paydo bo'ladi (eni 100 metr, Dug'oba qishlog'i yaqinida). Chiroqchi shahridan pastroqda Hazratibashir qishlog'idan boshlab daryo suvi ariq va kanallarga olinadi.

Irmoqlari

Qashqadaryoga sersuv bir qancha irmoqlar: Jinnidaryo, Chiroqchidan 18 km yuqorida Oqsuv, Tanxozdaryo, G'uzordaryolar kelib quyiladi. Bu irmoqlar yuqori oqimida chuqur va tor vodiya oqadigan tipik tog' daryolari hisoblanadi.

Qashqadaryoning o'ng sohil tomonidan uncha baland bo'lmagan Qoratepa tog'ining janubiy yon bag'ridan 20 ga yaqin soy (Sho'robsoy, Makridsoy, Oyoqchisoy, Qalqamasoy va boshqalar) oqib tushadi. Tog'likdan tekislikka chiqqach, daryo vodiysi kengayadi. Shu yerdan daryo suvi butunlay sug'orishga olinadi. Qarshi cho'liga yetganda daryo tugaydi.

Jinnidaryo

Jinnidaryo Hisor tizmasining Oqota va Sherdog' tog'lari oralig'idagi buloqlardan boshlanadi. Daryoning uzunligi 57 km.

Oqimi: Daryo janubiy-g'arbiy yo'nalishda oqib, Surxondaryo viloyatida joylashgan yerlarga suv ta'minlaydi. Oqimi yuqori darajada o'zgaruvchan bo'lishi mumkin va suv miqdori yil fasllariga qarab o'zgaradi.

Iqtisodiy Ahmiyati

Sug'orish: Jinnidaryo hududdagi qishloq xo'jaligi uchun muhim sug'orish manbaidir. U asosan paxta, g'alla va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda foydalaniladi.

Ichimlik Suvi: Daryo suvlari mahalliy aholi uchun ichimlik suvi ta'minlashda ham ishlatiladi, lekin daryo suvlarining sifati va tozaligi doimiy monitoringni talab qiladi.

Ekologik Muammolar

Jinnidaryo atrofidagi hududlarda ekologik muammolar mavjud bo'lishi mumkin, jumladan:

Suvning Kamayishi: Qishloq xo'jaligi va sanoat ehtiyojlari tufayli daryo suvi miqdori kamayishi mumkin, bu esa suv resurslari muammolarini keltirib chiqarishi mumkin.

Suvning Ifloslanishi: Sug'orish va sanoat chiqindilari natijasida daryo suvlarining ifloslanishi ekologik muammo bo'lishi mumkin.

Oqsuv

Oqsuv daryosi Hisor tizmasidagi Botirboy va Seversev muzliklaridan boshlanadi. Daryoning uzunligi 115 km.

Tanxozdaryo

Tanxozdaryo Hisor tizmasining G'oziko'lidan boshlanadi. Daryoning uzunligi 104 km. Xususiyatlari

Manbai va Uzunligi: Tanxozdaryo Tog'ay tog'laridan boshlanadi va janubiy-g'arbiy yo'nalishda oqadi.

Oqim: Daryo o'zining yuqori oqimida kuchli, pastki oqimda esa sekinroq oqadi. Suv miqdori yil fasllariga qarab o'zgaradi, qishda va bahorda suvi ko'payadi, yozda va kuzda esa kamayadi.

Iqtisodiy Ahmiyati

Sug'orish: Tanxozdaryo hududdagi qishloq xo'jaligida muhim sug'orish manbai hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ayniqsa paxta va g'alla ekinlarini sug'orish uchun daryo suvi keng qo'llaniladi.

Ichimlik Suvi: Daryo suvlari mahalliy aholi uchun ichimlik suvi manbai sifatida ishlatiladi, lekin uning sifati va tozaligi doimiy ravishda monitoring qilinishi zarur.

Ekologik Muammolar

Suvning Kamayishi: Sug'orish va sanoat ehtiyojlari tufayli daryo suvi miqdori kamayishi mumkin. Bu holat daryo va atrofidagi ekologik tizimlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ifloslanish: Sug'orish va sanoat chiqindilari natijasida daryo suvlarining ifloslanishi ekologik muammo bo'lishi mumkin. Bu holat daryo ekotizimini va mahalliy hayotni tahdid ostiga qo'yishi mumkin.

Ekologik va Tabiiy Resurslar

Tanxozdaryo atrofidagi hududlar biologik xilma-xillik va tabiiy go'zallik bilan ajralib turadi. Bu hududlarning saqlanishi va yaxshilanishi mahalliy ekosistemalar va ekologik muvozanatni saqlash uchun muhimdir.

Tanxozdaryo O'zbekistonning muhim suv yo'llaridan biri bo'lib, uning iqtisodiy va ekologik ahamiyati katta. Daryo va uning havzasidagi resurslarni samarali boshqarish va saqlash bo'yicha chora-tadbirlar muhimdir.

Yakkabog'daryo — O'zbekistonning janubiy-qo'shni hududlarida joylashgan muhim daryo bo'lib, Surxondaryo viloyatida oqadi. Daryo, ayniqsa qishloq xo'jaligi va ekologik tizimlarda muhim rol o'ynaydi.

Oqim: Yakkabog'daryo yuqori oqimida kuchli va pastki oqimida sekinroq oqadi. Daryo suvi yil davomida o'zgarib turadi, qishda va bahorda suv miqdori ko'payadi, yozda va kuzda esa kamayadi.

Iqtisodiy Ahmiyati

Sug'orish: Yakkabog'daryo hududdagi qishloq xo'jaligi uchun muhim sug'orish manbai hisoblanadi. Sug'orish uchun daryo suvi paxta, g'alla, meva va sabzavotlar kabi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda keng qo'llaniladi.

Ichimlik Suvi: Daryo suvlari mahalliy aholi uchun ichimlik suvi manbai sifatida ishlatiladi. Suvning sifati va tozaligi doimiy ravishda nazorat qilinishi zarur, chunki bu aholi salomatligi uchun muhim ahamiyatga ega.

Ekologik Muammolar

Suvning Kamayishi: Sug'orish ehtiyojlari va iqlim o'zgarishlari tufayli daryo suvi miqdori kamayishi mumkin. Bu holat daryo ekosistemi va atrofidagi tabiiy resurslarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ifloslanish: Sug'orish va sanoat chiqindilari natijasida daryo suvlarining ifloslanishi ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Daryo va uning havzasi ekosistemalarini saqlash va yaxshilash uchun chora-tadbirlar ko'rish zarur.

Ekologik va Tabiiy Resurslar

Yakkabog'daryo atrofidagi hududlar biologik xilma-xillik va tabiiy go'zallik bilan ajralib turadi. Bu hududlarning saqlanishi va yaxshilanishi mahalliy ekosistemalar va ekologik muvozanatni saqlash uchun muhimdir. Daryo va uning havzasida mavjud tabiiy resurslarni boshqarish va saqlash bo'yicha samarali choralar ko'rish kerak.

Yakkabog'daryo O'zbekistonning muhim suv yo'llaridan biri bo'lib, uning iqtisodiy va ekologik ahamiyati katta. Daryo va uning atrofidagi hududlarni samarali boshqarish va saqlash uchun izchil yondashuvlar zarurdir.

Suv sarfi

Daryo suvi asosan qor, yomg'ir suvlaridan to'yinadi. O'rtacha yillik suv sarfi Varganza qishlog'i yonida $14,1 \text{ m}^3/\text{sek}$ dan (ko'p suvli yilda) $1,45 \text{ m}^3/\text{sek}$ gacha (kam suvli yilda) yetadi. Chiroqchi qishlog'i yonida yildagi eng ko'p suv sarfi $781 \text{ m}^3/\text{sek}$ dan (ko'p suvli yilda) $21,4 \text{ m}^3/\text{sek}$ gacha (kam suvli yilda) bo'ladi.

Qashqadaryo irmoqlar

Qashqadaryo daryosining baland tog' hududlaridan boshlanuvchi irmoqlari Yillik oqimining 64% mart — iyun, 11,7% iyul — sentabr, 24—27% oktabr — fevral oylarida oqib o'tadi. Yillik eng ko'p suv sarfi ko'proq jala yomg'irlari hisobiga tez o'zgarib turadi. Shunga ko'ra, to'lin suv davri (fevral — iyul) sel tusini oladi. Daryo havzasidagi yerlarni suv bilan ta'minlashni yaxshilash maqsadida Chimqo'rg'on suv ombori, Zarafshon daryosidan havzaga suv keltirish uchun Eski Anhor va Qarshi magistral kanallari qurilgan[2]. Qashqadaryo qor suvlaridan to'yinsa ham unga quyiluvchi Jinnidaryo, Tanxoz, Oqsuv va Yakkabog' singari irmoqlari aslida qor-muzliklari hisobiga to'yinadi. Mazkur irmoqlar havzasida maydoni 20.3 km^2 bo'lgan kichik muzliklar mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Qashqadaryo“, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi: 10-jild (Sharq — Qizilqum). Toshkent: „O'zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2005 — 656-bet.